

Олександр Деко

ТАРАС ШЕВЧЕНКО. 1840. ДВА КРОКИ В БЕЗСМЕРТЯ

Новий 1840-й рік Тарас Шевченко зустрів хворим на тиф. Хвороба починалася повільно. Був невеликий жар, який не вдавалося зняти жодними травами чи будь-чим іншим. Тарас багато років нічим не хворів, почувався добре. Він не скаржився на здоров'я. Навіть соромився торкатися цієї теми. А тут раптом допікає жар, обличчя набрякло, червоне, їсти не хоче, навіть воду шлунок не приймає... А втім, він ходить на всі уроки до Академії.

Першим помітив і стурбувався хворобою Тараса Ф. П. Пономарьов¹, співучень по Академії художеств Федір молодший за нього на вісім років [1, с. 376]. Він ставився до українського митця з великою повагою, а помітивши його нездужання, – запросив до себе пожити в майстерні, поки поправиться, й дав Шевченкові місце на антресолях.

Шевченко зліг. Хвороба тяглася довго, але по-різному: то лихоманило до втрати свідомості, й Тарас міг померти не раз від смертельного жару; то вже не тільки тиф, а й голод робився його ворогом, адже бували й дні, коли в роті не мав і росинки, коли ні за що було купити й осьмушку хліба. Рятувався від голоду чаєм. Без нього не міг прожити й дня, але й щоб зварити чай, потрібні були дрова – топити грубку. Січневі морози в Петербурзі суворі, грубку топити слід було б двічі, але обходилися й раз на добу. А ще Тарас щоденно змащував висипи на тілі чистим аптечним дьогтем. Потім одягав білизну, яка вже була просякнута дьогтем (куплену спеціально через хворобу, бо раніше ніколи такого не носив).

«Я був Шевченкові найближчим другом, – згадував Федір Пономарьов. – В кінці 30-х та на початку 40-х років ми були нерозлучні майже щоденно. Він жив на Острові (йдеться про Василівський Острів Петербурга. – О. Д.), а я в Академії мистецтв, де мав майстерню, яку мені дали за успіхи у малюванні та ліпленні. Ця майстерня (колишня стара церковна різниця) складалася із однієї кімнати з антресолями...» [1, с. 34].

Після Різдва здоров'я пішло на поправку. Температура спала, відновився нормальний сон... Хвороба потроху відступала, але Тарас

був такий кволий, що не міг триматися на ногах. Врятували молодість і природна сила.

Доля Шевченка та України відстрочили смерть Пророка на двадцять один рік. Коли Тарас повернувся із заслання, Академія дала йому саме цю кімнату, в якій колись Ф. Пономарьов рятував його від тифу. Через двадцять один рік на цих антресолях Шевченко й помер.

Поряд із майстернею Пономарьова жив інший співучень – П. С. Петровський², ровесник Тараса, теж приятель і художник [1, с. 376]. Усі троє жили нужденно, нерідко голодували, але навчання в Академії вважали для себе першочерговим.

Федір Пономарьов, Тарас Шевченко та Петро Петровський були учнями одного з найвидатніших художників того часу – викладача Академії мистецтв Карла Брюллова.

Ще до хвороби, починаючи з літа 1839 року, коли Шевченко почув від свого вчителя (адже Карл Брюллов учився в Італії) про портрет Мони Лізи, яка завжди ледь посміхається, найвидатнішого мислителя та художника середньовіччя Леонардо да Вінчі (Леонардо його звали, а народився він у містечку Вінчі, тому, за італійськими канонами, до імені додавали місце народження – звідси: Леонардо да Вінчі), й у Тараса майнула думка: а чи не написати автопортрет маслом із ледь помітним смутком?

Загорівся цим задумом. Варіанти один за одним проходили перед його очима. Тарас ще не вибрав остаточний. Але одне він уже знав твердо – з чого б йому радіти? Радість особистої свободи не перетягує кріпацького горя всієї України, його братів і сестер. Він зобразить себе сумним. До такого рішення підштовхував і стан після хвороби.

Буваючи щоденно в майстернях К. Брюллова, Шевченко знав чи не всі його роботи. І ті, що були в майстерні, і ті, які виставлялися чи зберігалися в музеях, приватних колекціях. Він завжди прикипав до його автопортрета в овалі 1833–1834 рр. Цей портрет писався для флорентійської галереї Уффіці, та, незавершений, він зберігався в Петербурзі в майстерні художника. У Тараса багато разів виникало бажання

¹ Федір Павлович Пономарьов (1822–1884) – товариш Т. Шевченка по Академії художеств. 1844 р. дістав звання класного художника за успіхи в медальєрному мистецтві. Після закінчення Академії постійно працював у Єкатеринбурзі на Горношитському мармуровому заводі.

² Петро Степанович Петровський (1814–1642) – художник, навчався в Академії художеств разом із Т. Шевченком і приятелював з ним.

спитати дозволу в учителя домалювати білий комірець сорочки, але завжди спиняв себе мудрістю діда Івана: «Не лізь, куди не просять».

Українець добре знався на акварельному портретуванні. Ще до вступу в Академію він виконав немало робіт, відомих в історії українського акварельного портретного живопису. Ось деякі з них: «Катерина Абази»; портрет має авторський надпис «1837, Шевченко» [5, т. 1, с. 17]; «Євген Гребінка» (до 1914 р. кваліфікувався як «Портрет невідомого»), має авторський напис «1837, Шевченко» [5, т. 1, с. 169]; «Портрет дівчини з собакою», 1838 [2, с. 32]; «М. О. Лунін», є авторський напис: рік і прізвище автора [2, с. 33; 5, т. 1, с. 370]; «А. І. Лагода», є авторський напис: «Шевченко, 1839» [5, с. 33; 5, т. 1, с. 340]. Усі названі роботи виконані в Петербурзі, відомі й інші акварелі.

У листі до редактора часопису «Народное чтение» (1860), за рік до смерті, поет ніби сповідувався перед народом: «...Великий Брюллов тотчас согласился, и вскоре портрет Жуковского был у него готов. Жуковский, с помощью графа М. Ю. Виельгорского, устроил лотерею в 2500 рублей ассигнациями, и этою ценою куплена была моя свобода, в 1838 году, апреля 22. С того же дня начал я посещать классы Академии художеств и вскоре сделался одним из любимых учеников-товарищей Брюллова...» [4, т. 5, с. 259]. Підкреслимо: *товаришів* самого Брюллова.

Тож до кінця 1839-го вже майже два роки Шевченко безперестану в майстерні Брюллова вчиться малюванню. Для допитливого «кріпака» це була вічність. За два роки він дістав художньої та загальної освіти більше, ніж учень гімназії за все навчання. Цьому сприяв Шевченків вік, адже мав уже 25 років.

Коли хвороба минула, Тарас знову й знову повертався до задуму автопортрета. Приготував велике дзеркало, в якому споглядав свою голову. Ще лежачи в ліжку, вибирав ракурс. Таки вибрав. Підклав під голову подушку якомога вище й, дивлячись у дзеркало, робив начерки олівцем. Здебільшого викидав їх. Відчувши силу сидіти, замислився, куди прилаштувати дзеркало. Довелося спускатися з антресолі та сідати до столу: правим боком, на стіл ставив дзеркало й одержував задуманий ракурс. Мольберт розташовував перед собою.

За час хвороби він добре продумав усі деталі автопортрета. Спершу робив ледь помітні риси контуру голови, очей, носа, губ. Кілька днів не наважувався покласти перший мазок

фарби. Коли нарешті взяв пензля, роботу вже не міг стримати.

Яка ж була зовнішність Тараса Шевченка? Ось як описують його сучасники (це для порівняння з автопортретом): «Він середнього зросту, широкоплечий і взагалі міцного, сильного складу, широкий в талії по особливому складу кістяка, але зовсім не товстий, лице кругле (підкреслення і переклад наш. – О. Д.), борода та вуса завжди голі...» [3, с. 208, 512], – так описав його у своїх «Записках» М. О. Момбеллі¹.

«Супутник його був середнього зросту, міцний, на перший погляд його обличчя здавалося звичайним, але очі світилися таким розумним та виразним світлом, що невимушено я звернув на нього увагу. Гребінка тотчас привітався зі мною, узяв за плечі й, штовхнувши на свого супутника, познайомив нас. Це був Шевченко! (переклад наш. – О. Д.)» [3, с. 96], – згадував і О. Афанасьєв-Чужбинський про Т. Шевченка.

З овального автопортрета найперше сприймається худий Шевченко із запаленими очима. Він дивиться праворуч у півоберта голови. Обличчя неприродно бліде. Це особливо видно на блідому кольорі лоба. Нижня частина виголеного обличчя, нижче вуха та носа, відбивається темним корінням волосся. Під бровами очі в темних заглибинах на всю довжину брів. Темні запалі очі знизу підперли рожеві віки. Ці відтінки одразу стверджують неприродний колір обличчя. Темне волосся голови майже зливається з тлом портрета.

Подібно тому, як на портреті Мони Лізи Леонардо да Вінчі глядач бачить ледь помітну посмішку, так на автопортреті Тараса Шевченка можна бачити ледь помітний смуток. І як не ставай до Шевченкового овального автопортрета, з якого ракурсу не дивися, помітиш його обов'язково. І 2011-го, і 2012-го року я стояв у музеї Т. Г. Шевченка на бульварі Тараса Шевченка в Києві перед цим овальним портретом й, зачарований, відчував, що в мене зупиняється дихання.

Що за цим смутком? Змучена покріпачена Україна? Що ніколи не вчився в школі чи гімназії, зате був битий різками на конюшні? Ще й двох років немає, як його, дорослого чоловіка, у 23 роки, як колись у рабовласницькій Спарті чи Римі, викупили з рабства, й він ще й досі не може сміятися щиросердно? А можливо, те, що, як власність, належав поміщикові, а його рідні сестри та брати досі в рабстві кріпаками, прирівняні до корів, волів, коней чи собак, працю-

¹ Момбеллі Микола Олександрович (1823–1902) – поручик лейб-гвардії Московського полку. Один із найактивніших учасників гуртка петрашевців. 1849 р. засуджений до розстрілу, який замінено п'ятнадцятирічним засланням на каторгу з позбавленням усіх громадянських прав. Згодом був звільнений від каторжних робіт і відправлений рядовим на Кавказ. Познайомився з Т. Шевченком у 1844–1845 рр. у Є. Гребінки. У 1850-ті рр. служив в Окремому Оренбурзькому корпусі, солдатом якого був і Шевченко.

ють за їжу та життя в закріпаченій російськими царями домовині-Україні? Щойно перенесений тиф, від якого ще не відійшов? Можливо, дума про майбутнє?.

Російський храм мистецтва – школа, де вчать мистецтву, відкритий у Петербурзі, базувався на європейській та російській школі. Але мистецтво в усі часи та скрізь було консервативним. Класицизм у Європі, як головний напрям образотворчого мистецтва, тримався кілька століть. Академії мистецтв тільки двадцять років – для навчального закладу початковий вік. Ще ні досвіду, ні традицій, ні вагомих здобутків. На викладача запрошено видатного художника К. Брюллова, і він, як свіжий вітер, як протяг у палаці, приніс нові погляди, нові течії, вільнодумство в мистецтві.

К. Брюллов, який провів кілька років в Італії й подарував західноєвропейській художній культурі свою знамениту картину «Останній день Помпеї», став кумиром обдарованої молоді. Вони з Т. Шевченком мовби йшли назустріч один одному все попереднє життя. І те, що Шевченко опинився серед гурту учнів Брюллова, зовсім не випадково...

Набуваючи знань із європейської, російської, української історії малярства, Шевченко на початку навчання перейнявся класицизмом як єдиною істиною в мистецтві, «нормою якого були античність і творчість Рафаеля, що не підлягає будь-якому сумніву й критичній думці. І він віддав данину цьому гальмівному й суворому зводу надуманих правил у своїх ранніх композиціях, до яких пізніше не повертався. Шевченка Рафаель хвилював хіба що доступною красою образів, про що судити він міг за гравюрними, далеко не ідеальними, зображеннями творів великого художника. Рафаель сприймався урівноваженим, ясним, щасливим творцем, не зачепленим крайнощами свого часу; він пройшов повз напружений спиритулізм, далекий від реальності, та натуралізм, надто наблизений до вироджених явищ життя. Проте перед воістину ідеально-класичним мистецтвом Рафаеля дуже скоро Шевченко віддав перевагу Рембрандту. По суті, Рафаель і Рембрандт явилися віхами двох протилежних систем мистецтва, між якими формувався новий погляд на світ, що заторкував усе, що в минулому столітті відкидалось, а тепер набирало реальної чинності» [2, с. 41].

*Тарас Шевченко.
Автопортрет. 1840*

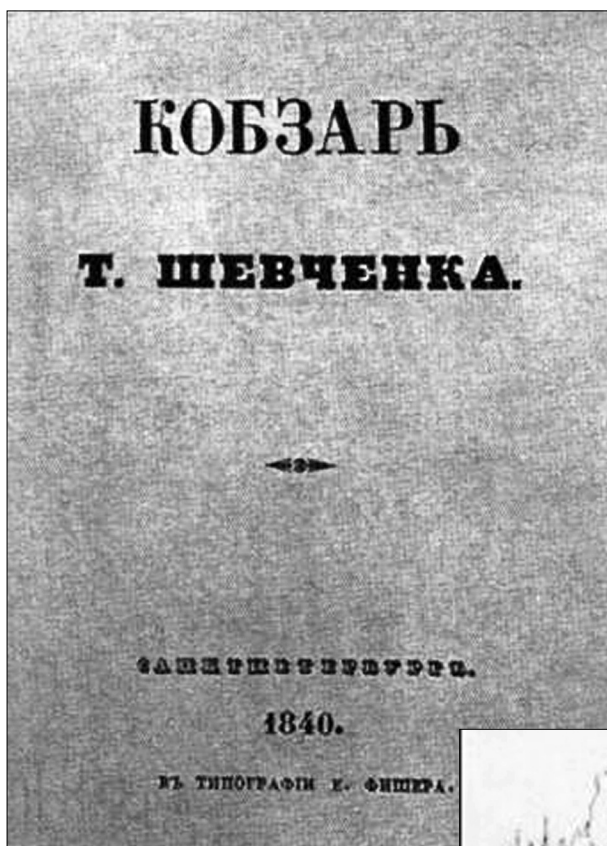
І ось молодий Шевченко, щоправда, кажуть, дуже перспективний, інакше Брюллов, якого вже величають Великим, не узяв би його до себе в учні, ще й здружився з ним. На виставки, до театру, на запрошені вечірки – всюди разом, а він замахнувся на автопортрет маслом, у стилі романтизму, якого ще не було ні в російському, ні в українському образотворчому мистецтві... Як би не цінував Шевченко Рафаеля та Рембрандта, а в нього перед очима – образ Мони Лізи з таємничою усмішкою, про яку часто згадує Брюллов.

У другій половині січня масляна фарба трохи підсохла й Тарас уже міг показувати автопортрет друзям.

Одночасно зі створенням овалного автопортрета, що став доленосним не тільки для автора, але й для всієї іконографії української культури, він уже кілька років майстрував шедевр мовної культури, який підняв Україну до рівня світових гуманітарно-розвинутих країн, український народ – до цивілізації, показавши світові його дух Свободи, мову, а водночас колоніальну (політичну, духовну, соціальну, економічну) залежність. «Кобзар» – книга поезії народною мовою, якою говорить Україна.

Першим був Леонардо да Вінчі (1452–1519), видатний італійський учений, дослідник, винахідник, художник, архітектор, інженер. До наших днів дійшла величезна рукописна спадщина найвидатнішого діяча італійського Відродження. Він завжди мав під рукою записники, куди нотував думки, малюнки, ескізи, креслення, замітки з архітектури, природознавства, музики, з військової справи, інженерних розробок – усе це пересипано афоризмами, філософськими думками, анекдотами, байками й т. ін. Разом його спадщина складає 120 книжок. Після смерті великого Леонардо його друга учень Франческо Мельці вибрав із них уривки, що стосуються живопису, й уже з них був згодом скомпонований «Трактат про живопис» (перше видання 1651 р.). У повному вигляді рукописна спадщина Леонардо да Вінчі була опублікована тільки в XIX–XX сс. Крім величезного наукового й історичного значення, спадщина має неабияку художню цінність завдяки незвичайно чистій італійській мові, якою говорив народ. В епоху розквіту гуманізму, коли головною мовою була латина, а італійська вважалася другорядною, сучасники Леонардо й він сам за-

хоплювалися красою та виразністю італійської народної мови. Мислитель писав так, як говорив, тому його проза – зразок повсякденної мови інтелігенції XV ст., і це вберегло її в цілому від штучності гуманістів.

І знову стався дивний збіг із діяльністю Леонардо да Вінчі, який пояснити звичайним випадком просто неможливо. Автор «Кобзаря», можливо, не здогадуючись, повторив геніальність да Вінчі.

На початку 70-х рр. XX ст. з'явився друком журнал «Кур'єр ЮНЕСКО». Був варіант і російською мовою. У журналі була стаття про мови, їхню чарівність, музичність, кількість слів, інші ознаки, які характеризують мову й дають можливість оцінити її. Добре пам'ятаю, що за всіма показниками – італійська мова була на першому місці, а українська – на четвертому. І це у світі, де існує, мабуть, близько півтисячі різних мов. Щодо італійської мови – це заслуга Леонардо да Вінчі, щодо української – Тараса Шевченка.

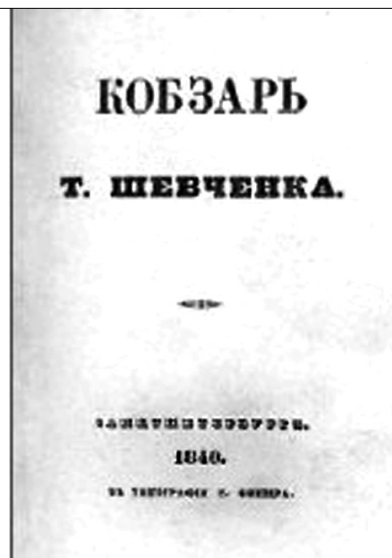
Леонардо да Вінчі у своїх писаннях нерідко звертається до читачів, але він не зробив жод-

ної спроби публікації. У фрагментах записників митця, що потрапили до «Трактату про живопис», його італійська мова позначена яскравою образністю, прекрасними описами (наприклад, знаменитого потопу), що вражають майстерністю словесної передачі природи. У рукописах він дає багато зразків оповідної прози: байки, факції, жартівливі розповіді, алегорії, афоризми, пророцтва.

Тарас Шевченко, крім потягу до малювання, писав вірші й здебільшого кидав їх до шухляди, ніколи туди не заглядаючи. Ось як описував появу «Кобзаря» П. І. Мартос¹: «Шевченка я знав недовго. Я познайомився з ним в кінці 1839 року в Петербурзі у <...> Є. П. Гребінки, який порадив його мені як талановитого учня К. П. Брюллова...». Мартос домовився, що Шевченко намалює аквареллю його портрет, і ходив на сеанси. У квартирі Тараса було чимало паперів: ескізи, вірші.

– Що се таке, Тарасе Григоровичу? – спитав я його.

Шевченко пояснив: інколи він балується віршами й кидає їх до коробки під ліжком. Мартос попросив показати вірші. Той неохоче витягнув ящик. І тут Петро Іванович зрозумів, що за мить він нічого не зможе оцінити й попросив рукописи додому. Шевченко довго не пого-

джувався, потім дав якусь частину з умовою, щоб той нікому не показував. «Узявши папери, – пише Мартос, – я негайно пішов до Гребінки, й ми, затративши зусилля, розібрали папери й прочитали... Багато сили стоїло мені умовити Шевченка, поки він погодився надрукувати книжку. 1840 року я надрукував „Кобзаря”».

Мартос не був першовідкривачем поетичної творчості Т. Г. Шевченка. Ще 1838 р. Є. Гребінка

¹ Мартос Петро Іванович (н. 1811 – р. см. невід.) – поміщик, відставний штабс-ротмістр.

писав до Г. Квітки-Основ'яненка: «А ще тут у мене один земляк Шевченко, що то за завзятий писать вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та вдар фуками об поли! Він мені дав гарних стихів на збірник» (Лист від 18 листопада 1838 року [4, с. 73]).

У «Кобзарі» 1840 р. було надруковано вісім поезій: «Думи мої, думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч». Книга поклала початок виданням Т. Г. Шевченка з цією назвою. За життя поета ще двічі видавався «Кобзар»: 1844 та 1860 р. У збірці друкувалися поезії попередніх років та нові твори.

До «Кобзаря» 1840 р. найвидатнішим українським поетом вважався Пантелеймон Куліш, який вживав літературну мову, т. зв. «кулішівку». Його мова дещо відрізнялася від мови, якою говорив український народ. Її складно було читати.

Подібно до Леонардо да Вінчі, Тарас Шевченко першим з українських поетів ужив у літературі українську народну мову. Цю мову легко було читати, вона була прийнятна народу. Крім цього, твори Шевченка були побудовані на народних переказах, легендах, на надіях і сподіваннях, оскільки народ був закріпачений, безправний, фактично, жив у рабських умовах, й тексти Шевченка тут відбивали думи й найсердечніші сподівання людей. А звідси, «Кобзаря» та його автора прийняли як свого – як брата, сина, як рідного в кожній українській хаті. «Кобзар» став народною книгою.

Як пояснити, що таке народна книга? Спробую прикладом.

У 1936–1938 рр. наша родина жила в селі Мала Дівиця на Чернігівщині недалеко від міста Прилуки. Було мені 10–12 років. Батько завідував районною їдальнею. 1937-го чи 1938-го (точно не пам'ятаю, а спитати вже нема в кого) батька заарештували й звинуватили, що він хоче отруїти районний партійний актив, страшенно катували. Коли ж недолюдки за три-чотири місяці зрозуміли, що батько надуманої провини не визнає, його випустили під нагляд міліції. За кілька днів батько зник: утік до села Количівка біля Чернігова й працював у колгоспі, а ще через кілька місяців до Количівки переїхали мати з дітьми, нас було п'ятеро синів. Це так вплинуло на мене, що я одразу подорослішав на багато років.

У Малій Дівиці в хатах друзів-школярів бачив «Кобзар» – у Количівці також «Кобзар» був у кожній хаті. Книга лежала під іконами на лавці, а на рівні ікон, увінчаний окремим рушником, був портрет Тараса Шевченка. У чужій хаті я питав дозволу, казав, що в мене руки миті, й торкався «Кобзаря». У мене запитували, чи я знаю Біблію? Біблію зберігали в скрині. Її діставали тільки тоді, коли замикали двері, щоб ніхто чужий не побачив. У передвоєнний час, коли рушили храми, переплавляли дзвони на гармати й кожний чиновник чи міліціант мав повторювати, що «релігія – опіум для народу», за Біблію могли й ув'язнити...

У багатьох хатах вечорами влаштовували читання «Кобзаря» або Біблії. Приходили сусіди, чужі люди. І я читав годину-другу Шевченкову книгу. Сьогодні це може здатися дивним, але тоді, коли не було в хаті ні радіо, ні телебачення, читання творів генія України слухали залюбки, й це було і розвагою, і духовним задоволенням. У кожній хаті, де мені довелося побувати, я бачив любов, з якою українці ставилися до улюбленої книги й самого Тараса Шевченка. Книжка та її автор шанувалися на найвищому рівні. Це й звалось – народна книга й народна любов до Шевченка.

Якби Тарас Шевченко більше нічого не намалював і більше нічого не видав, тільки ці два шедеври – «Автопортрет» і «Кобзар», він би все одно навіки ввійшов в українське образотворче мистецтво й став би народним поетом, який указав шлях українському народові до боротьби за волю, став би фундатором української літературної мови.

Література

1. Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників. – К. : В-во АН УРСР, 1958. – 439 с.
2. Овсійчук В. Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської художньої культури / В. Овсійчук. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2008. – 414 с. ; іл.
3. Спогади про Тараса Шевченка. – К. : Дніпро, 2010. – 608 с.
4. Тарас Шевченко. Життя і творчість у портретах, ілюстраціях, документах : Альбом / Упоряд. Г. П. Паламарчук. – К. : Рад. шк., 1991. – 331 с.
5. Шевченківський словник. У двох томах / Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. – К. : Головна редакція УРЕ, 1976. – Т. 1. – 416 с. ; 1978. – Т. 2. – 412 с.
6. Шевченко Тарас. Твори : В 5 т. / Тарас Григорович Шевченко. – К. : Дніпро, 1984–1985.

